

УДК 81'367.4:001.4

Н. М. Сизоненко,
кандидат філологічних наук, доцент
(Полтавська державна аграрна академія)
syzonenkonataly@ukr.net

ГРАМАТИЧНА СТРУКТУРА АНАЛІТИЧНИХ НОМЕНІВ ССАВЦІВ ФАУНИ УКРАЇНИ

У статті з'ясовано структурні типи зоономів ссавців фауни України (СФУ). Аналітичні номені СФУ репрезентовано винятково двокомпонентними конструкціями, де один із компонентів є стрижневим і виражає загальне поняття – рід, а інший – конкретне – вид. На основі аналізу частиномовної належності стрижневого слова виокремлено найпродуктивніші моделі аналітичних номів СФУ; визначено тип синтаксичного зв'язку словосполучень, походження та словотвірну структуру їхніх компонентів.

Ключові слова: зоономени, субстантивно-ад'єктивні словосполучення, номінативні біномени, зоологічна систематика.

Постановка проблеми. Правила впорядкування, уживання й утворення зоономів (тут і надалі під зоономенами ми розуміємо наукові назви таксонів, груп тварин різного рангу, об'єднаних за ієрархічним принципом відповідно до їх спорідненості, схожості) становлять предмет наукового осмислення як зоологів, так і мовознавців. Фахівці-зоологи, спираючись на методологічний інструментарій зоологічної систематики, описують, класифікують й упорядковують усі наявні зоологічні об'єкти згідно з правилами номенклатури. Наукові назви тварин мають відповідати мовним вимогам (унікнення омонімії, обмежене використання синонімів), які забезпечують стабільність функціонування номів. Такі аспекти наукового аналізу, як етимологія, правила написання назв таксонів, способи їх творення неминуче вимагають від мовознавців звернення до сучасних систематичних списків зоономів, які зазнають корегувань з огляду на необхідність їхньої уніфікації та типізації [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Зоономени неодноразово ставали об'єктом діалектологічних (О. Верховод, Н. Дейниченко, Л. Шуст, І. Філак, Л. Дробаха та ін.), етимологічних (К. Березовська, Л. Булаховський, О. Гура, Г. Клепікова, В. Коломієць, В. Усачова та ін.), фразеологічних (І. Голубовська, Т. Гончарова, Т. Маркелова та О. Хабарова, Д. Ужченко, Т. Чепкова та ін.) досліджень. Низка наукових робіт у сучасному термінознавстві присвячені дериваційному потенціалу біологічної термінології. Особливості словотвору української біологічної термінології ґрунтовно висвітлені в монографії Л. Симоненко. Запозичені форманти, що беруть участь у творенні українських біологічних термінів, досліджені Н. Кобзар. Композиція як продуктивний спосіб творення термінів, бінарні вторинні словосполучення у біологічній галузі розглянуті О. Білкою [2; 3]. Типові структурні моделі термінів-словосполучень в українській біологічній термінології вивчені М. Вус [4]. На окрему увагу заслуговують дослідження словотвору зоологічної номенклатури з погляду структури словотвірних парадигм однослівних найменувань тварин (Р. Бачкур [5]), лексико-семантичної та словотвірної структури зоологічних назв сучасної української мови (О. Карабута [6]). Граматична структура аналітичних номів ссавців фауни України (далі – номені СФУ) ще не була ґрунтовно досліджена, що й зумовлює актуальність цієї наукової розвідки.

Формулювання мети. Ставлячи за мету дослідити найпродуктивніші моделі аналітичних номів СФУ, тип синтаксичного зв'язку словосполучень, походження та словотвірну структуру компонентів аналітичних зоономів, ми спираємося на наукові здобутки сучасної зоологічної систематики стосовно визначення родових та видових назв таксонів [1; 7; 8]. Об'єктом наукового аналізу обраний повний контрольний список видів ссавців, відомих у складі фауни України (152 види), наведений на веб-сайті Українського теріологічного товариства НАН України [9].

Викладення основного матеріалу. Як відомо, до складу різногалузевих наукових терміносистем входить неоднорідна за складом термінологічна лексика: терміни, що називають теоретичні поняття й виконують дефінітивну функцію, та номені, які використовують для позначення конкретних об'єктів певної галузі наукового знання чи техніки (денотативна функція). Аналогічно до словотвірної структури термінів можна виокремити такі структурні типи зоономів СФУ: прості (*кріль, сліпак, псові, бикові*), композити (*олениподібні, широкоух, криловидні, білозубка*), юкстапозити (*нориця-строкатка, дельфін-білобочка, землерийка-бурозубка*), словосполучення (*пергач пізній, ракун північний, борсук європейський, сарна азійська*). Прості зоономени, зоономени-композити та зоономени-юкстапозити (синтетичні зоономени) у сучасній зоологічній номенклатурі використовують на позначення зоологічних об'єктів, які в таксономічній ієрархії посідають ранг вищий за вид – рід, родина, ряд, клас, тип, царство. Натомість така мінімальна таксономічна одиниця, як вид, є біноміальною (аналітичний зоономен), "тобто складається із двох слів – з назви роду й назви виду" [8: 6]. Власне, рід у зоосистематиці визначається через поняття "вид". Зоологічна номенклатура передбачає й наявність трикомпонентних зоономів, які

вживають на позначення підвиду таксона (таких серед номенів СФУ не виявлено). Отже, зоонімени утворюють таксономічну вертикаль: упорядковану систему назв зоологічних об'єктів, які не тільки виконують номінативну функцію, але й вказують на місце конкретного зоонімена в зоосистематиці. Наприклад, таксономічна ієрархія надряду *Ліпотифли* репрезентована одним рядом – *Мідицеподібні*, до якого належать три роди (*Іжакові*, *Кротові*, *Мідицеві*), які, своєю чергою, класифікують на види (скажімо, до роду *Іжакові* відносять два види – *іжак білочеревий*, *іжачок вухатий*).

Аналітичні номені СФУ, як уже з'ясовано, репрезентовані винятково двокомпонентними конструкціями, де один із компонентів є стрижневим і виражає загальне поняття – рід, а інший – конкретне – вид, об'єктивно існуючу одиницю життя: "лише вид можна "почіпати" руками, влаштувати експерименти, щоб довести чи спростувати його незалежність від інших видів" [8: 6]. Аналітичні номені СФУ мають чітко регламентовану позицію компонентів: родова назва стоїть у препозиції, видова – у постпозиції (*пергач пізній*, *пергач донецький*, *пергач північний*, де *пергач* – назва роду; *пізній*, *донецький*, *північний* – назва виду). Залежно від частини мовної належності стрижневого слова аналітичні номені СФУ можна розмежувати на дві моделі: 1) "іменник Н. в. + прикметник Н. в." (субстантивно-ад'єктивні); 2) "іменник Н. в. + іменник Н. в." (номінативні біномені). Тип синтаксичного зв'язку першої та другої моделі – узгодження.

У субстантивно-ад'єктивних словосполученнях один із компонентів є іменником, інший – відносним чи якісним прикметником, який виконує атрибутивну функцію. Відносні прикметники переважно вказують на фауністичне зонування виду: *кріль європейський*, *ховрах європейський*, *жолудниця європейська*, *бобер європейський*, *мишак європейський*; *ховрах подільський*, *політура сибірська*, *мишівка донська*, *мишівка південна*, *сліпак буковинський*, *сліпак подільський*, *сліпак східний*, *сліпець понтичний*; *пискуха степова*, *бабак гірський*, *бабак степовий*, *мишівка лісова*, *кандибак пустельний*, *сліпак піщаний*, *мишка лучна*, *мишак степовий*, *куниця кам'яна* тощо. Якісні прикметники, утрачаючи здатність до ступенювання, вказують на відмінну, порівняно з іншими видами СФУ в межах одного роду чи на рівні різних родів, постійну ознаку (розмір, колір, анатомічну особливість): *нічниця гостровуха*, *нічниця велика*, *нічниця довговуха*, *нічниця триколірна* (рід *Нічниця*); *ховрах великий*, *ховрах сірий* (рід *Ховрах*); *вечірниця мала*, *вечірниця велетенська* (рід *Вечірниця*); *ліскулька руда* (рід *Ліскулька*), *мишівка темна* (рід *Мишівка*), *житник пасистий* (рід *Житник*); *тушкан великий* (рід *Тушкан*), *тушканчик малий* (рід *Тушканчик*) тощо. Окрему групу субстантивно-ад'єктивних словосполучень становлять словосполучення, де означення виражене відносним прикметником, який набув значення якісного на зразок *мідиця звичайна*, *афаліна звичайна*, *лань звичайна*, *олень шляхетний*, *бик первісний*, *бик свійський*, *кавія свійська*, *пацюк мандрівний*, *полівка гуртова*, *підковик масковий*.

Прикметники-компоненти аналітичних номенів СФУ неоднорідні як за походженням, так і за структурою: похідні (*видра річкова*, *кіт лісовий*, *куниця кам'яна*, *олень японський*, *сарна азійська*, *сліпак піщаний*, *норик підземний*, *монах середземний*) і непохідні (*лис рудий*, *засць білий*, *вовчок сірий*, *пацюк чорний*, *рясоніжка мала*, *рясоніжка велика*); прості, одноосновні, але трапляються й складні (*нетопир білосмугий*, *лилик двоколірний*, *іжак білочеревий*, *мишак жовтогрудий*), а також сполучення складного компонента-іменника та компонента-прикметника (*білозубка білочерева*). Як правило, іменник у субстантивно-ад'єктивних словосполученнях є науковою назвою таксона, а прикметник належить до загальнонавчальної лексики.

Неоднозначним у сучасному мовознавстві є трактування бінарних сполук, побудованих за моделлю апозитивного словосполучення. Передусім, ідеться про диференціювання іменників-юкстапозитивів та апозитивних словосполучень, які належать до різних мовних рівнів. До номінативних біноменів, утворених за моделлю апозитивного типу, зараховуємо аналітичні номені, які відповідають таким ознакам: 1) один із компонентів конкретизує інший; 2) один із компонентів є стрижневим, інший (прикладка) виконує функцію означення; 3) номінативне значення словосполучення мотивоване самостійним лексичним значенням його компонентів. Аналітичні номені СФУ у формі апозитивних словосполучень, компоненти яких виражені однаковою граматичною формою, – іменником у називному відмінку – не є типовими для зоосистематики. До такої форми біномена вдаються, передусім, задля уникнення збігу родової та видової назви та "відновлюючи" давні родові назви. Особливістю досліджених нами номінативних біноменів є відсутність дефісного написання, оскільки прикладка позначає видове поняття й знаходиться в постпозиції стосовно означуваного слова (родового поняття). При цьому залежний компонент узгоджується зі стрижневим лише у відмінку: *пес (який?) вовк*; *пес (який?) шакал*; *мустела (який?) горностай*; *мустела (який?) ласиця*; *мустела (який?) норка*; *бізон (який?) зубр*; *баран (який?) муфлон*; *нетопир (який?) карлик*; *нетопир (який?) пігмей*; *лис (який?) корсак*. За будовою та походженням аналітичні номені СФУ прикладкового типу, на відміну від субстантивно-ад'єктивних, однотипні – прості, одноосновні, непохідні. Компоненти словосполучення апозитивного типу є переважно науковими назвами таксонів, незначна частина утворена поєднанням наукової назви таксона та слова, що належить до книжної лексики (*нетопир карлик*, *нетопир пігмей*).

Висновки та перспективи. Отже, серед виокремлених нами структурних типів зоономенів СФУ чільне місце посідають біномінальні номени, які вказують на ієрархічний принцип упорядкування наукових назв таксонів рангів "рід – вид". Найпродуктивнішою структурною моделлю аналітичних номенів СФУ є субстантивно-ад'єктивна, нечисленну групу становлять номінативні біномени, утворені за моделлю апозитивного словосполучення. Препозиційний компонент аналітичних номенів СФУ є означуваним словом, вираженим іменником. Постпозиційний компонент аналітичних номенів СФУ виконує атрибутивну функцію й виражений прикметником (відносним, якісним, відносним у значенні якісного) або іменником. За будовою компоненти аналітичних номенів переважно прості, складна структура характерна для означального компонента, вираженого прикметником. Синтаксичний зв'язок субстантивно-ад'єктивних словосполучень – повне узгодження, номінативних біономенів – часткове узгодження (лише у відмінку). Перспективним напрямом наукового дослідження вважаємо системні відношення аналітичних номенів СФУ – синонімію, антонімію, омонімію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України : склад, номенклатура та видове багатство / І. В. Загороднюк // Доповіді Національної академії наук. – 1998. – № 4. – С. 180–186.
2. Білка О. Метафоричні й метонімічні терміни-композиції в біологічній термінології [Електронний ресурс] / Олена Білка // Філологічні науки. – 2010. – Вип. 1. – С. 115–119. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fil_Nauk_2010_1_21.pdf.
3. Білка О. Л. Бінарні вторинні словосполучення в українській біологічній лексиці / О. Л. Білка // Філологічні студії : [наук. вісник Криворізького держ. пед. ун-ту : зб. наук. праць] / [за заг. ред. Ж. В. Колоїз]. – Кривий Ріг : КДПУ, 2010. – Вип. 5. – С. 6–11.
4. Вус М. Терміни-словосполучення в українській біологічній термінології / Марія Вус // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". – Серія "Проблеми української термінології". – 2014. – № 791. – С. 43–48.
5. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Р. О. Бачкур ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
6. Карабута О. П. Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. П. Карабута ; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 24 с.
7. Загороднюк І. В. Таксономія і номенклатура ссавців України / І. В. Загороднюк, І. Г. Ємельянов // Вісник Національного науково-природничого музею. – 2012. – № 10. – С. 5–30.
8. Ковблюк М. М. Основи зоологічної номенклатури та систематики : [навч. посіб. для студ. біолог. спец. вищ. навч. закладів] / М. М. Ковблюк. – Сімферополь : ДІАЙП, 2008. – 148 с.
9. Список ссавців України : види, відомі за останні три століття [Електронний ресурс] / [упоряд. І. Загороднюк] // Теріологічна школа : [веб-сайт Українського теріологічного товариства НАН України]. – К., 2012. – Режим доступу : <http://terioshkola.org.ua/ua/fauna/taxalist.htm> (версія 10.08.2012).

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Zagorodniuk I. V. Vyshchi taksony ssavtsiv u suchasnyy fauni Ukrainy : sklad, nomenklatura ta vydove bagatstvo [Higher Taxa in the Modern Fauna of Ukraine : the Contents, Nomenclature and Species Abundance] / I. V. Zagorodniuk // Dopovidi Natsional'noyi akademiyi nauk [Reports of the National Academy of Sciences]. – 1998. – № 4. – S. 180–186.
2. Bilka O. Metaforychni i metonimichni termini-kompozyty v biologichnyy terminologiyi [Metaphorical and Metonymical Terms and Composites in the Biological Terminology] [Elektronnyy resurs] / Olena Bilka // Filologichni nauky [Philological Sciences]. – 2010. – Vyp. 1. – S. 115–119. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fil_Nauk_2010_1_21.pdf.
3. Bilka O. L. Binarni vtorynni slovospoluchennia v ukrayins'kiy biologichnyy leksytsi [Binary Secondary Word Combinations in the Ukrainian Biological Vocabulary] / O. L. Bilka // Filologichni studiyi : Nauk. visnyk Kryvorizhs'kogo derzh. ped. un-tu [Philological Studios : Kryvyy Rig State Pedagogical University Scientific Journal] : [zb. nauk. prats'] / [za zag. red. G. V. Koloyiz]. – Kryvyy Rig : KDPU, 2010. – Vyp. 5. – S. 6–11.
4. Vus M. Terminy-slovospoluchennia v ukrayins'kiy biologichnyy terminologiyi [Compound Terms in the Ukrainian Biological Terminology] / Mariia Vus // Visnyk Nats. un-tu "Lvivs'ka politekhnikha" : Seriya "Problemy ukrayins'koyi terminologiyi" [National University Journal "Lviv Polytechnics" : Series "Issues of Ukrainian Terminology"]. – 2014. – № 791. – S. 43–48.
5. Bachkur R. O. Struktura slovotvirnykh paradygm ukrayins'kykh nazv tvaryn ta roslin : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 "Ukrayins'ka mova" [The Structure of the Word-Building Paradigms of Ukrainian Names of Animals and Plants] / R. O. Bachkur ; Prykarp. un-t im. V. Stefanyka. – Ivano-Frankivs'k, 2004. – 20 s.
6. Karabuta O. P. Leksyko-semantychna i slovotvirna struktura zoologichnykh nazv suchasnoyi ukrayins'koyi movy : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 "Ukrayins'ka mova" [Lexical Semantic and Derivational Structure of Zoological Names of the Modern Ukrainian Language] / O. P. Karabuta ; Dnipropetrovs'ky derzh. un-t. – Dnipropetrovs'k, 1997. – 24 s.

7. Zagorodnyuk I. V. Taksonimiya i nomenklatura ssavtsiv Ukrainy [Ukrainian Mammals' Taxonomy and Nomenclature] / I. V. Zagorodniuk, I. G. Yemel'yanov // Visnyk Natsional'nogo naukovo-prirodnychoho muzeyu [National Scientific Natural Museum Journal]. – 2012. – № 10. – S. 5–30.
8. Kovblyuk M. M. Osnovy zoologichnoyi nomenklatury ta systematyky [Bases of Zoological Nomenclature and Systematics] : [navch. posib. dlia stud. biolog. spets. vysh. navch. zakladiv] / M. M. Kovblyuk. – Simferopol' : DIAIPI, 2008. – 148 s.
9. Spysok ssavtsiv Ukrainy : vydy, vidomi za ostanni try stolittia [The List of Mammals of Ukraine : Species Known for the Last Three Centuries] [Elektronnyy resurs] / [uporiad. I. Zagorodniuk] // Teriologichna shkola [Theoretical School] : [vweb-sayt Ukrayins'kogo teriologichnogo tovarystva NAN Ukrainy]. – K., 2012. – Rezhym dostupu : <http://terioshkola.org.ua/ua/fauna/taxalist.htm> (versia 10.08.2012).

Матеріал надійшов до редакції 08.05. 2015 р.

Сизоненко Н. Н. Грамматическая структура номенов млекопитающих фауны Украины.

В статье выяснены структурные типы зоономенов млекопитающих фауны Украины (МФУ). Аналитические номены репрезентированы исключительно двухкомпонентными конструкциями, где один из компонентов является стержневым и выражает общее понятие – род, а другой – конкретное – вид. На основе анализа принадлежности к конкретной части речи стержневого слова выделены наиболее продуктивные модели аналитических номенов МФУ; определен тип синтаксической связи словосочетаний, происхождение и словообразовательная структура их компонентов.

Ключевые слова: зоономены, субстантивно-адекативные словосочетания, номинативные биномены, зоологическая систематика.

Syzonenko N. M. The Grammatical Structure of the Mammals' Nomina in the Fauna of Ukraine.

The rules, application and formation of zoonomina are the subject of the biologists and linguists' scientific research. The clarification of derivational methods of taxa requires the modern systematic list of zoonomina. The complete checklist of mammal species known in the fauna of Ukraine has been taken as the study material (152 species). The use of the descriptive method, the simultaneous analysis of elements of the comparative methods have provided the opportunity to highlight features of the grammatical structure of mammals' analytical nomina in the fauna of Ukraine (MFU). It has been established that the most productive are two structural models: noun-adjective and nominative binominal. In the first model one of the components is a noun; the other one is a relative, qualitative adjective or a qualitative adjective in the relative value which performs the attribute function. The syntactic link is the entire agreement. The second model represents a combination of components, expressed in the same grammatical form: a noun in the nominative case. The syntactic link is incomplete (in the case). The origin and structure of the components of the analytical nomina MFU of the first model are heterogeneous – non-derivative and derivative, simple and complex; the second model is only derivative and simple. The promising direction of the research we consider in the system of relations of analytical nomina MFU – synonymy, antonymy and homonymy.

Key words: zoonomina, noun-adjectival phrase, nominative binomina, zoological systematic.